

## 4. VERBÁLNÍ KOMUNIKACE

Proces semiózy, jehož výsledkem je znaková reprezentace určitého úseku objektivní reality, může probíhat pouze v lidské společnosti. Proces semiózy probíhá jak ve směru od designátu ke znaku při kódování informace, tak ve směru opačném, od znaku k designátu při dekódování znaku percipientem. V celém procesu semiózy mají z psychosémiotického hlediska důležitou úlohu různé druhy učení.

Základními články lidské komunikace jsou: mluvčí, percipient, informace, kontext, kontakt a jazykový znak. Jádrem komunikace je mluvčí, percipient a informace. Kontext, kontakt a znak jsou nutné podmínky. V následujících podkapitolách budeme analyzovat některé charakteristiky z výše uvedených složek komunikace.

### 4.1. STRUČNÁ CHARAKTERISTIKA ZNAKU

Znak může plnit svoji funkci jedině tehdy, jestliže je součástí určitého znakového systému. Ke každému znaku je možné v obecné rovině přistupovat z několika hledisek, a to z hlediska struktury (s cílem určit smysl a význam), z hlediska funkce, kterou vykonává ve vztahu k jiným znakům (syntagmatický vztah nebo syntaktická funkce znaků), ve vztahu k objektům reality označovaným znaky (sémantická funkce znaku) a ve vztahu k tomu, kdo znak používá (pragmatická funkce znaku).

Místo znaku v sémiotické soustavě je určeno jeho syntagmatickými vztahy k jinému znaku. Jinak řečeno, pravidly, podle kterých vzniká spojení mezi dvěma syntagmatickými jednotkami sdělení (morfy, hláskami), následujícími v určitém sledu za sebou. Tak se postupně vytváří řetězec vlastního sdělení (promluvy).

Jazyk je složitý systém, který sestává z určitým způsobem uspořádaných subsystémů, přičemž vztahy mezi nimi se označují jako vztahy paradigmatické.

Syntagmatické vztahy můžeme bezprostředně sledovat například

v textu, kdežto paradigmatické vztahy existují jako potenciální možnosti daného znaku.

Někdy se v literárních pramenech dávají do protikladu pojmy systém a struktura, paradigma a syntagma, jazyk a sdělení. Ovšem systém je množina prvků, které spolu přesně vymezeným způsobem souvisejí a vytvářejí tak určitý, vnitřně jistým způsobem integrovaný celek. Pochopit tuto celostnost znamená zpětně pochopit uspořádání vztahů částí a celku. To zase je možné jen na základě pochopení struktury, organizace a fungování systému. V tomto kontextu je předmětem studia především struktura systému, jeho vnitřní mechanismy, integrální závislosti a vzájemné působení částí a celku. Při analýze celku je třeba uplatňovat vývojový přístup, který brání pojetí systému jako uzavřeného a neměnného celku. Současně je třeba brát do úvahy i mezisystémové vztahy a dynamiku vzájemného ovlivňování systémů.

Jestliže platí, že celek má strukturu, kde hlavními strukturálními zákonitostmi jsou zákony integrace, potom fenomén integrace patří k jeho systémovým vlastnostem.

Systém je integrace částí v celek, ale i samotný celek je systém. Z gnozeologického hlediska existují dva přístupy ke zkoumání tohoto jevu, a to syntetický a analytický.

Co je to tedy vlastně znak, znakový systém? K charakteristice znaku lze přistoupit z různých hledisek. Znak je v centru pozornosti sémiotiky, psychosémiotiky, psycholingvistiky atd. Existuje řada definic znaku, které V. Voigt (1981) dělí do tří skupin:

1. Znak je prvkem většího souboru, znakového systému, přičemž tento soubor bývá více či méně ztotožňovaný s pojmy „jazyk“ nebo „komunikace“. K jádru znaku se potom proniká pomocí pojmoslovného aparátu jazykovědy a teorie komunikace.
2. Druhá skupina definic znaku je výsledkem názorů, že znak je speciální druh významu. Tyto definice kladou důraz na ten fakt, že se jedná o realitu vyjádřenou prostřednictvím znaku a kladou důraz na nositele a uživatele znaku. Jejich vzájemný vztah se považuje za znakový vztah.
3. Znak je pokládán za společensko-historický produkt. V tomto kontextu je projevem lidského chování a sociálního styku.

Voigt se domnívá, že obsahy těchto tří skupin definic se ve skutečnosti nevyklučují, ale vzájemně prolínají a doplňují.

A. Schaff (1963) se ve své definici znaku opírá o charakteristiky procesu komunikace: „Každý materiální předmět, jeho vlastnost nebo materiální událost se stává znakem, když v procesu komunikace slouží, v rámci jazyka přijatého rozmlouvajícími, přenosu nějaké myšlenky o skutečnosti, tzn. o vnějším světě nebo o vnitřních (emocionálních, estetických, volních atd.) prožitcích některé z komunikujících stran“ — str. 164. Uvedená definice podle autora platí pouze pro znaky vlastní, tzn. umělé, od kterých odlišuje znaky přirozené (příznaky), které nejsou vědomě produkovány nebo vyvolávány člověkem za účelem dorozumívání, nýbrž existují nezávisle jako přírodní procesy a člověk jich pouze využívá ex post jako zdroje informací.

Znak podle L. O. Reznikova (1964) je nositelem informace o předmě-  
tě. Znak je sice nositelem významu, ale neoznačuje význam, ale předmět  
objektivní reality. Přitom význam není s předmětem identický, ale není  
ani zcela subjektivní. Je určen tím, co se má znakem označit.

F. de Saussure (1967) považoval znaky za reálné objekty a nikoliv  
za abstrakci, i když jsou ve své podstatě psychickými asociacemi. Znaky  
chápal jako odraz reality v mozku. Přestože F. de Saussure tvrdil, že  
znaky jsou společensky determinované, jako definující charakteristiky  
jazykového znaku používal jen termíny signifiant — signifié. Ovšem tato  
saussurovská opozice nepostačuje, protože je zde nutný třetí činitel, kte-  
rým je uživatel znaku a s ním související ustálenost určitých významů, ve  
kterých se reprezentuje i kultura.

S. K. Šaumjan (1967) charakterizuje znak jako určitý akustický ele-  
ment (znak v přirozených jazycích), který stojí ve vztahu designace k de-  
signátu. Dále rozlišuje idealizovaný znak a akustický substrát idealizo-  
vaného znaku. Pro rozlišování není podstatná akustická povaha znaku,  
ale ten fakt, že pomocí znaku je možné nezaměnitelně označovat de-  
signát.

L. Hjelmslev (1971) považuje znak za takovou entitu, kterou generuje  
jednota výrazu (expresion) a obsahu (content). Výraz a obsah formálně  
definuje jako funkctivy (functives), které drží znaková funkce. Znaková  
funkce neexistuje bez funktiv a naopak.

V. M. Solncev (1971) uvádí, že znak označuje (denotuje) význam,  
ale význam zase specifikuje materiální předmět na znak; jinak řečeno,  
účastní se na jeho tvorbě. Podle Solnceva kousek „matérie“ se stává  
znakem tehdy, jestliže se mu přisoudí určitý myšlenkový obsah — vý-  
znam. Významy jsou tedy myšlenky a pojmy fixované v materiálních  
elementech. Význam i pojem zprostředkovávají spojení znaku s ozna-  
čovaným předmětem nebo třídou předmětů. Rozdíl mezi nimi spočívá  
v tom, že význam je „zjednodušený“ pojem. Pojem je produkt vědomí,  
který slouží jako zprostředkovatel mezi konkrétním znakem a konkrétním  
předmětem.

V současné psychosémiotice (např. Gamezo a kol., 1977) je znak de-  
finovaný jako materiální, smyslově vnímatelný předmět (jev), který  
v procesu poznávání a komunikace má funkci zástupce (představitele)  
určitého předmětu (jevu, děje), který označuje. Současně je znak užíván  
pro předávání a příjem, uchování a přetváření (zpracování) informace  
o zastupovaném předmětu nebo jevu a pro regulaci předmětné činnosti  
člověka.

Pražský tým pro studium vyjadřovacích a sdělovacích systémů (1977)  
zdůrazňuje, že východiskem pro jakékoliv definování znaku je třeba vy-  
cházet z pojetí trojstranného charakteru znaku, který modeluje Ogdenův-  
-Richardsův trojúhelník reference (1953).

Znak v pojetí nitranského vědeckovýzkumného pracoviště literární  
komunikace je trojargumentový predikát. Jedním ze tří argumentů je ozna-  
čované, druhým označující a třetím je určitá množina uživatelů znaku,  
která daný znak konvenčně vytváří, interpretuje. Podle nitranského týmu  
charakteristickým rysem znaku je dohoda nebo pravidlo, že určitý před-

mět — y bude označovat (reprezentovat, zobrazovat, modelovat) mimoznakový předmět — x. Znak se potom konstituuje v jednotlivých aspektech jako ikon, index a symbol (Slovník týmu, str. 30—31).

Ch. S. Peirce (1931—1935) a po něm ani Ch. W. Morris (1938, 1955) původně nepokládali znak za předmět, ale funkci. Realizace této funkce předpokládá existenci nositele znaku, komunikanta, čili toho, kdo znak vytvořil nebo informaci ve znakovém procesu přijímá, a obsah znaku, čili to, co znak označuje nebo zprostředkuje. Vztahy mezi těmito jednotlivými články mají následující charakter: vztah mezi komunikantem a obsahem znaku funguje jako poznání, vztah mezi nositelem znaku a obsahem znaku je vzhledem k předmětu materiální a vzhledem k značení obsahu vztah tvořivý, činný.

Fakt, že znak neexistuje bez významu a význam bez znaku, je důležitý pro pochopení vývoje vyšších forem poznání. Význam odpovídá výsledku nejvyšší formy psychického odrazu, a to znakovému odrazu v subjekt-objektové interakci.

Jak již bylo uvedeno výše, složité znakové procesy se mohou odehrávat jen v lidské společnosti, kde vzniká „znaková situace“. Proto má proces sémiózy (kde důležitou úlohu hraje zejména učení verbální a sociální) a její výsledek (znaková reprezentace určitého úseku reality) společenský charakter a význam. Pro určení jednotlivých významů, znaků je důležité orientovat se i v koncepcích, které se zabývají různými druhy znaků.

V triadické koncepci Peirceově (1931—1935), která byla později rozvíjena dalšími autory, se uvádějí následující druhy znaků: symboly, ikony a indexy.

Symboly jsou jednoduché znaky, předměty se znakovou funkcí, kde nejde ani o smyslově názornou shodu znaku a zastupované skutečnosti a ani o jejich příčinný a následný vztah. Čili jedná se o zachování původního významu znaku (tj. předmět s holou znakovou funkcí), k němuž se přiřazuje jeden nebo více abstraktních významů. Horecký (1978) dokonce řadí symbol k předznakům a charakterizuje jej jako dohodnutý vnější jev, který smyslově názorným obrazem evokuje myšlenku o určitém obsahu (např. lebka se zkříženými kostmi je symbol smrti atd.).

Ikony zobrazují daný předmět, jev na základě podobnosti např. materiální (ikonem jsou symptomy nemoci) nebo strukturní (viz mapa atd.), s nějakým prvkem této reality existujícím mimo vlastní znak. Ovšem toto zobrazení (zastoupení) může být i velmi zprostředkované.

Index je třetím druhem znaku a vyjadřuje nějaký vztah či směr, je určitým znamením odkazujícím na něco. Vztah je zde možno chápat jako vztah příčiny a účinku, nebo alespoň vztah mechanické následnosti. Účinek je znakem příčiny. Také vnější forma je indexem vnitřních struktur apod.

Peirce původně neuváděl ikony, ale podobnosti. Sestavil několik triád; první podle vztahu znaku k předmětu, kdežto v pozdějších se odráží umístění znaků ve sféře znakových a komunikačních vztahů. Např. třetí triáda je sestavena na základě určení znaku ve vztahu k interpretaci: 1. réma — zpráva, která má všeobecný charakter, doplňující neasertorický

charakter; 2. dicent — zjištění, soud; 3. argument — logicky zákonitá konsekvence.

Podrobné dělení znaků uvádí např. Schaff (1963). Jedná se jednak o znaky přirozené (příznaky) a jednak o znaky umělé (vlastní znaky). Vlastní znaky dále dělí na slovní znaky a vlastní znaky s funkcí odvozeného vyjadřování. Ty dále dělí na signály a zástupné znaky. Zástupné znaky je možné podle Schaffa rozdělit na znaky zástupné sensu stricto a na symboly.

Příznak je přirozeně vzniklý jev materiálního světa, který na základě předchozí zkušenosti ovlivňuje chování a jednání člověka. Vlastní znaky se od předešlých liší tím, že jsou v komunikačním procesu používány záměrně. Signál je podle Schaffa „jev materiálního světa vyvolaný speciálně za tím účelem (nebo za tím účelem využívaný), aby vznikla smluvená a dohodnutá reakce v podobě určitých projevů lidské činnosti“ — str. 169.

U zástupných znaků je právě zdůrazněna funkce zastupování, reprezentování jiných předmětů, stavů, či událostí. Zástupné znaky sensu stricto jsou „takové materiální předměty, jež zastupují jiné předměty na základě podobnosti nebo úmluvy“ — str. 171; v tomto případě by to byly ikony.

Druhá podtřída zástupných znaků — symboly, jsou podle Schaffa charakterizovány třemi vlastnostmi: „1. materiální předměty tu reprezentují abstraktní pojmy; 2. reprezentování se opírá o úmluvu, kterou je třeba znát, abychom rozuměli symbolu; 3. smluvené reprezentování se opírá o reprezentaci abstraktního pojmu znakem — o reprezentaci, jejíž vnější podoba je smyslově vnímatelná (a která po obsahové stránce je exemplifikující, alegorická, opírá se o metaforu, o mytologii . . .)“ — str. 172.

Horecký (1978) rozlišuje příznaky, signály, symboly a znaky. Příznak (symptom) je vnější projev povahy předmětu nebo jevu (např. horečka je příznak nemoci). Signál je vnější jev, který upozorňuje na určitou, ihned za ní následující událost nebo poukazuje na nutnost nějaké následné činnosti (např. vystřelené různobarevné signální rakety znamenají zahájení nějaké domluvené činnosti). Ale i příznak může za určitých okolností nabývat charakteru signálu (dým může být příznakem ohně, ale i signálem pro zahájení předem domluvené činnosti). Symbol je dohodnutý vnější jev, který smyslově názorným obrazem vyvolává myšlenku o určitém obsahu (rudý prapor je symbolem revoluce).

Horecký uvádí, že příznaky, signály a symboly nejsou znaky ve vlastním smyslu slova, ale tzv. předznaky.

Výše uvedený autor rozpracoval především problematiku související s jazykovým znakem a uvádí, že podle unilaterální teorie je znakem neoddělitelné a dialektické spojení formy a obsahu. Forma jazykového znaku (signifiant) vyjadřuje zvukovou představu a odkazuje na skutečné hlásky. Obsah jazykového znaku (signifié) vyjadřuje vztah k obsahu vědomí a odkazuje na skutečnou věc. Dialektická jednota formy a obsahu se projevuje především v tom, že se jedná na jedné straně o nezávislost označujícího na označovaném a na straně druhé o jejich nerozlučné spojení.

Linhart (1982) z psychologického hlediska rozdělil znaky do tří skupin: V první skupině jsou přirozené znaky, které se některými charakte-

ristikami podobají signálním podnětům, na které vlastně vývojově navazují. Specifickou skupinu tvoří symboly v užším smyslu slova. Jedinec si symboly vytváří v kontextu psychického odrazu objektivní reality, v procesu tvořivé činnosti a v závislosti na svých potřebách a motivech. Spjatost symbolů s tvořivou činností se projevuje v symbolických dětských hrách, v nichž se dítě ztotožňuje s dospělými lidmi, s předměty apod. Symbolické procesy takto vstupují jako významná složka do přetváření obrazů, jež jsou výsledkem odrazu objektivní reality a podmiňují tak spjatost vnějších předmětů a jevů s vnitřním prožíváním a kognitivními procesy. Třetí skupinu tvoří znaky přirozeného jazyka a znaky umělé (např. matematické), které mají zejména funkci poznávací a komunikační. Jazyk je výsledkem historického vývoje společnosti, kde se uplatňují složité psychosociální zákonitosti a člověk si sémiotické soustavy osvojuje učním v průběhu mezilidské komunikace.

Pro informaci je třeba jednou větou uvést, že např. v umění se popisují mimetické znaky (obdoba ikonů), znaky alegorické, emotivně hodnotové atd.

#### 4.1.1. DENOTACE A KONOTACE

Termíny denotace a konotace jsou převzaty z anglosaské literární vědy. V Československu se dříve používalo následujících termínů: významové jádro (tj. ta část významu, která směřuje k denotovanému předmětu, lexikální význam slova) významové složky akcesorní (ryze subjektivního rázu) a významy pobočné (významy objektivně dané, vyplývající z významového jádra, ovšem u konkrétních jedinců různě hierarchizované).

Znak „něco“ označuje. Označované nazýváme denotát. Denotace je vztah mezi výrazem a tím, co označuje, tj. denotátem. Denotátem jedinečného jména je individuální předmět, denotátem obecného jména je třída předmětů.

Konotace je významový či stylistický odstín slova doplňující jeho základní význam, např. o hodnotící či emocionální aspekty. Znak explicitně označuje denotát a implicitně označuje konotace.

#### 4.1.2. SMYSL A VÝZNAM

Frege (1892) uvádí denotaci (Bedeutung) a smysl (Sinn). Denotace je podle něho předmět nazvaný vlastním jménem a smysl je způsob, jímž je předmět označen. Fregeho pojetí smyslu je následující: smysl se liší od subjektivního odrazu, od představy, a proto může být společný pro větší počet lidí. Současně plní zprostředkující úlohu mezi denotací (předmětem) a jeho subjektivní představou.

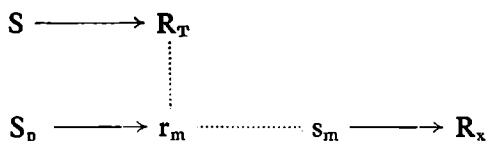
Asocianisté se domnívali, že význam je asociace mezi znakem a předmětem. Pro pragmatisty bylo charakteristické instrumentální pojetí významu. Význam podle nich spočívá ve způsobu upotřebení znaku a ve znakové regulaci chování.

Morris (1946) nejprve chápal význam jako vztah jedince k označovanému předmětu a později vyslovil požadavek zřeknutí se pojmu „význam“ vzhledem k tomu, že není dostatečně vědecky verifikovatelný. Proto by se měl význam rozčlenit na složky a fáze znakových procesů. Ve znakovém chování lze podle Morrise rozlišit čtyři složky a fáze: 1. interpreta, čili jedince, pro kterého je „něco“ znakem, 2. dispozice interpreta odpovídat na znak určitou formou chování, 3. denotát znaku, tj. to, co umožňuje realizovat příslušné chování a je znakem denotováno, 4. signifikatum znaku, tj. podmínky, které musí být splněny, aby „něco“ bylo denotátem. Do významu podle Morrise patří všechny čtyři uvedené složky.

V některých aspektech je Morrisově pojetí blízká Osgoodova koncepcí (1957, 1963, 1968), ve které Osgood pojímá význam jako reprezentační mediační proces a začleňuje tak význam do aktivit jedince.

Osgood při budování své koncepce významu znaků vycházel z existence neverbálních situací, v nichž byl daný znak osvojován. Zprostředkovaná odpověď na znak, jakožto původně indiferentní podnět, je reprezentativní v tom smyslu, že představuje pouze část celkového chování, vyvolaného neverbálním podnětem, s nímž byl daný znak spojován. Zprostředkovanou odpověď je třeba chápat jako centrální proces, k němuž dochází internalizací původně periferních prostředků.

#### Schéma mediační reprezentace



S představuje signifikát, tj. předmět či jev vyvolávající v organismu určitou reakci  $R_T$ .  $S_p$  je lingvistický znak signifikátu odlišný od něho, ale působící současně s ním.  $S_p$  není identické se S, a proto nevyvolává  $R_T$ , ale vnitřní reakci na znak  $r_m$  (mediační odpověď). Mezi  $R_T$  a  $r_m$  vzniká podmíněně reflexní spojení. Vnitřní reakce  $r_m$  vyvolává autostimulaci  $s_m$ , která vede k určitému chování  $R_x$ . Vztah  $r_m$  k  $s_m$  je významem znaku.

Linhart (1976) v kritice Osgoodovy mediační teorie mj. uvádí, že vnější podmínky nepůsobí pouze jako signály, ale jako uvědomované podmínky tvořící systém, na jehož základě si člověk vytváří pravidla a programy své činnosti. Na druhé straně význam není možné redukovat pouze na vztah znaku k chování a činnosti. Je třeba vzít do úvahy kognitivní krystalizaci společenské zkušenosti a její syntézu se zkušeností individuální. Jinak řečeno, významy jsou určovány jak soustavou subjekt-objektových vztahů v konkrétní situaci, tak i sociálně determinovanou předmětnou činností lidí.

Z psychologického hlediska problematiku vztahu smyslu a významu řešil Vygotskij (1971). Myšlenka (výsledek myšlenkových operací) má subjektivní charakter. Funguje v ní právě ten komplex charakteristik, které byly vyděleny subjektem v souladu s jeho motivy, záměry a potře-

bami. Tento subjektivní charakter myšlenky podléhající řečovému zformování je smysl. Oproti smyslu postavil Vygotskij význam. Význam chápal jako systém objektivních vztahů, obsažených ve slově a odrážející reálné jevy bez ohledu na to, jakým potřebám subjektu tyto vztahy odpovídají. Vygotskij rozpracoval tuto koncepci zejména v oblasti komunikační činnosti a zavedl pojem — vnitřní řeč. Vnitřní řeč je podle autora mechanismem, který mění subjektivní smysl na systém vnějších rozvinutých významů řečového projevu.

K řešení problematiky vztahů mezi smyslem a významem přispěli i Žolkovskij a Melčuk (1967, 1969). Při svých výzkumech postupovali dvěma směry, a to jednak od myšlenky (smyslu) ke sdělení (textu) a jednak od celkového textu (matice významů) zpět k výchozí myšlence. Jejich cílem bylo analyzovat ty mechanismy, které jsou základem znakového vnímání, a ty mechanismy, které jsou základem pro transformace mezi sdělením (textem) a myšlenkou.

Vycházejíce z faktu, že jedna myšlenka může být prakticky vyjádřena nekonečným počtem variant, Žolkovskij a Melčuk se pokusili popsat jednotlivé úrovně přechodů mezi smyslem a významem a proniknout k základním zákonitostem, podle nichž se na jednotlivých úrovních uplatňují mechanismy vytvářející možné varianty řečových vztahů (v tomto případě se jedná o generátory) a mechanismy, které zabezpečují výběr těch variant, jež odpovídají danému kontextu (v tomto případě se jedná o selektory).

Podrobná analýza umožnila výše uvedeným autorům stanovit několik zásadních úrovní transformací. Nejhlubší úroveň představuje sémantický záznam. Sémantický záznam je rozčleněným schématem myšlenky. Sémantický záznam nezapojuje do své soustavy ani konkrétní lexikální jednotky, ani konkrétní syntaktické konstrukce daného jazyka. Proto přechod od úrovně sémantického záznamu k úrovni hloubkově syntaktické struktury (zpočátku se zde uplatňují sémantická pravidla) je přechodem k takovým konstrukcím, ve kterých vztahy zachycené v sémantickém grafu byly vybrány a vloženy do známých syntaktických forem řečové činnosti. Přenosu mezi těmito dvěma úrovněmi se významnou měrou účastní vnitřní řeč.

Úroveň hloubkově syntaktické struktury má již zřetelně řečový charakter, tzn. logicko-gramatickou stavbu navzájem podřízených významů slov. Další transformací je přenos na úroveň povrchově syntaktických struktur, přičemž se zde již uplatňují syntaktická pravidla.

Sémantický záznam tedy neoperuje se slovy, ale prvky smyslu. Disponuje značným počtem smyslových vztahů, které vytvářejí simultánní schémata. Při převodu na úroveň hloubkově syntaktické struktury jsou mj. tyto vztahy převedeny ze simultánních schémat do systému sukcesivních souvislostí. Logika stavby hloubkově syntaktické struktury se zcela nekryje s logikou stavby povrchově syntaktické struktury jazyka. Proto také různé věty, které vyjadřují jeden a týž smysl, mohou být vyjádřené v jedné hloubkově syntaktické struktuře.

Problematikou vztahu smyslu a významu se v kontextu komunikace podrobně zabýval Zvegincev (1973). Formování i percepce expresivního

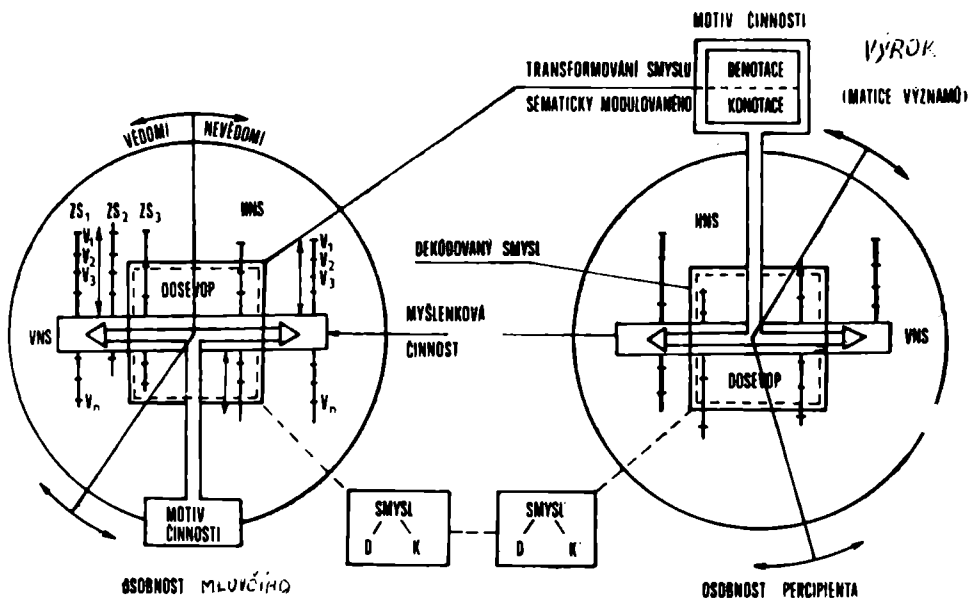


řečového projevu Zvegincev chápe jako myšlenkový akt s určitým smyslovým obsahem. Ve větě již její komponenty ztrácejí autonomii a představují určitý smyslový obsah, celostní a ukončenou myšlenku, která je atributem věty. Smyslový obsah vzniká jako výsledek tvořivého myšlenkového aktu, jímž člověk staví tu či onu „věc“ do vztahu se svým vnitřním modelem světa. A protože vnitřní model světa je konstituovaný jako lingvistický model, je možno prostřednictvím lingvistických modelů světa dorozumívání se s vnitřními lingvistickými modely světa ostatních lidí.

Zvegincev zdůraznil, že význam je uvnitř jazyka, smysl vně jazyka. Smysl je možný jenom potud, pokud existují významy, a ty zase existují pro smysl a formují se prostřednictvím smyslu. Na druhé straně nelze chápat význam jako jev absolutně uzavřený v jazyce. Význam jazykového znaku jako prvku věty nese stopu obsahu (smyslu) celé věty a podřizuje se kontextu věty. U jazykových znaků, podléjících se na skladbě různých vět, nastává vždy aktuální rekonstrukce jejich významu, která je vždy podmíněna obsahem (smyslem) příslušné věty. Proto zůstává význam slova jakožto jazykový prvek neměnný, avšak jakožto prvek větný je vždy modifikován.

Také Kulka (1979) zdůrazňuje, že smysl je třeba pojímat jako modalitu myšlení, kdežto význam jako modalitu jazyka. Myšlenka se s jazykovým výrazem bezprostředně neshoduje. Vždy je určitým celkem, který předpokládá v případě sdělování rozčlenění a rozvinutí do jazykové konstrukce, např. věty.

V původním modelu lidské komunikace (Vašina, L., 1981 1983) vycházíme z psychosémiotického hlediska a přikláníme se k tomu názoru, že význam je třeba chápat v kontextu sémiotických soustav a smysl v kontextu výsledků myšlenkových operací. Čili, že smysl je modalitou myšlení a význam modalitou znakové soustavy. To odpovídá dialektické



jednotě a protikladu jazyka a myšlení. Smysl je možný jen potud, pokud existují významy a ty zase existují v dialektické jednotě se smyslem a formují se v kontextu smyslu.

Jestliže platí, že myšlenkové operace tvoří operační soustavy s různou strukturou, potom tyto soustavy jsou tvořeny segmenty, pro jejichž možnou variantu uspořádání dává impuls aktualizovaný motiv. Výsledkem myšlenkových operací je psychická struktura, kterou označujeme jako smysl. Smysl chápeme jako psychické kompozitum, jehož součástí jsou poznávací, hodnotící, emocionální a obecně regulační modalities a současně i výchozí motiv. Smysl může být (v kontextu subjekt-objektové interakce, v kontextu změn aktualizovaných potřeb a s nimi souvisejících motivů) v nekonečných proměnách částečně ve vědomí a částečně v nevědomí.

Smysl má dvě základní funkce (Vašina, L., 1983): 1. funkci integrátora, kdy napomáhá sladění záznamů o aktuálních vnějších a vnitřních podnětech se záznamy minulé zkušenosti fixovanými v paměti k určení následující činnosti. Tato funkce se realizuje prostřednictvím sémantického pole; 2. funkci selektora, kdy zužuje možnost výběru z původně neomezeného počtu variant v sémiotických soustavách.

## 4.2. PŮVODNÍ MODEL LIDSKÉ KOMUNIKACE

V rámci psychologických vědních disciplín se sémiotickým otázkám věnuje z hlediska svého předmětu zejména psycholingvistika (např. C. Cherry, 1957, N. I. Žinkin, 1958, 1970, G. Barry, 1965, Bever, 1970, P. Cramer, 1970, 1974, A. P. Klimenko, 1970, 1974, K. G. Krušeľnickaja, 1970, Lindsay, D. Norman, 1972 a řada dalších), neurolingvistika (A. R. Lurija, 1975, 1979, Y. Lebrun, R. Hoops-eds., 1973, 1974, 1976, 1977) a psychosémiotika (M. V. Gameza, 1977, V. F. Venda, 1977 atd.).

Při výzkumném zpracovávání problematiky lidské komunikace jsme mj. vycházeli z vědeckých poznatků výše uvedených vědních disciplín a při koncipování modelu i z vlastních experimentálních zjištění (Vašina, L., 1981, 1982, 1983).

Z metodologického hlediska jsme si byli vědomi četných úskalí. Je zřejmé, že řadu intervenujících proměnných nelze podchytit tak, abychom je zařadili do kontrolovaných proměnných. Navíc složité mechanismy lidské komunikace nelze zkoumat bezprostředně, nýbrž zprostředkovaně, a to jak v normě, tak i v patologii. Vycházeli jsme z expresivních řečových projevů a jejich poruch, sledovali jsme, jak probíhá dynamická restituce mechanismů, které zabezpečují vyšší formy sdělovacích procesů (včetně psaní), a usilovali jsme odhalit ty zákonitosti, které se v těchto mechanismech pravidelně opakují.

To vše s sebou přináší i určité zjednodušení řešené problematiky. Proto model lidské komunikace nechápeme jako něco uzavřeného, neměnného a definitivního. Jsme si vědomi toho faktu, že je třeba tento model ověřovat nejen v analogických experimentálních situacích, ale

i v odlišně strukturovaných podnětových situacích apod. Současně jsme si vědomi toho, že je třeba experimentálně ověřit vedle výše uvedených charakteristik psychosémiotické dimenze lidské komunikace i vnitřní souvislosti a vztahy této dimenze k ostatním dimenzím lidské komunikace.

Při analýze emotivní dimenze jsme vycházeli z vlastních zkušeností z oblasti psychologie emocí a z původní koncepce emocí jako psychického kompozita (viz Kulka, J., Vašina, L., 1983). Dále, na základě

Tab. 1. Psychické kompozitum emoce

Komponenty emoce	Neurofyziologická báze	Psychologická charakteristika
AKTIVACE	kortiko-subkortiko (RF, talamus, hypotalamus, limb. okruh) — kortikální nespecifický systém, který reprezentuje především ARAS a talamický difúzní projekční subsystém	kvantitativní aspekty jako je intenzita, napětí, vzrušení atp.
MODALITA	limbický systém	zlost, strach, radost, smutek, rozkoš, odpor
HODNOTA	kortiko-subkortiko-kortikální nespecifický systém, na kterém se podílí zejména kolaterální větve axonů různých specifických drah a složité synaptické spoje mezi specifickým a nespecifickým systémem	kvalita na kontinuu příjemne—nepříjemné, pozitivní—negativní
OBSAH	kortiko-kortikální systém	předmět

vlastních experimentálních zkušeností, jsme upřesnili rozdíl mezi prožíváním a emocí. Prožívání představuje z hlediska časoprostorového parametru kontinuální sled krátkodobých emocionálních procesů vázaných na hodnocení konkrétního aktuálně působícího předmětu či jevu objektivní reality. Prožívání se svou různou modalitou a kolísavou intenzitou projevuje v kontextu biopsychické regulace předmětné činnosti člověka jako podněčující faktor (v případě pozitivních emocionálních procesů) nebo inhibující faktor (v případě negativních emocionálních procesů).

Emoce je psychický stav se středně dlouhodobou či dlouhodobou časovou charakteristikou, jehož dispoziční základnu tvoří emocionální paměť. Emoce jako psychické kompozitum je nedílnou součástí dynamického komplexu emocionálně kognitivních charakteristik projevujících se v subjekt-objektových interakcích v analogických situacích.

Při koncipování modelu lidské komunikace jsme vycházeli z faktu, že východiskem pro jakékoliv sdělení je motiv řečového vyjádření. Těchto motivů může být celá řada, a jak jsme již dříve uvedli, motivy jsou spojeny s potřebami. V této souvislosti někteří psycholingvisté hovoří přímo o potřebě expresivního řečového projevu, či o potřebě písemného

projevu. Je to jedna z typických lidských potřeb rozvinutá v procesu socializace, v ryze „znakovém prostředí“. Motivem expresivního řečového projevu může být také nějaký podnět informačního charakteru svázaný s konotativními významy. A konečně to může být motiv spojený s potřebou jasně formulovat „myšlenky“ s cílem odstranit např. informační šum a sebe sama přesvědčit o správnosti výběru jedné z mnoha možných variant odpovědi na to, jak dosáhnout co nejrychleji cíle činnosti. Je samozřejmé, že proces expresivního řečového vyjádření se nekonstituuje vždy stejně a ani úloha téhož motivu není vždy stejná v určitém situačním kontextu a v komplexu aktualizovaných motivů. Tak např. je rozdíl v konstituování expresivních řečových reakcí na stresory, strach a úzkost, na proud informací z masových sdělovacích prostředků atd.

Daleko složitější je dialogická komunikace, a to od nejjednodušší, kdy v odpovědi na otázku se opakuje celá otázka nebo alespoň její část, až po složité formy dialogické řeči, kdy je třeba samostatně zformulovat zcela nové sdělení (požadovanou informaci apod.). To znamená, že percipient musí nejprve pochopit smysl otázky mluvčího a potom musí ze všech možných evokovaných alternativ odpovědi vybrat jednu a zformulovat ji do podoby expresivního řečového projevu, v němž se již neopakuje vlastní otázka.

Další formou expresivního řečového vyjádření je samostatný monolog, který se může rozvinout jako reakce na otázku nebo jako konkrétní realizace určitého motivu příslušné aktualizované potřeby člověka.

Ovšem motivy ještě neurčují obsah. Důležitý je záměr sdělení, který někteří lingvisté označují za prvotní sémantický záznam. Z obecně psychologického hlediska je zaměřenost jedna ze složek dynamické osobnostní struktury, zahrnující takové jednotky, jako např. zájem, postoj, incentiva atd. Záměr řečové činnosti v sobě zahrnuje z lingvistického hlediska dvě části, a to jedna je označována jako „téma“ a druhá „réma“.

Tyto dvě části vytvářejí systém vztahů a musí být potenciálně přítomny i v nastupujícím expresivním řečovém vyjádření. Téma a réma se musí v procesu vyjádření podstatně rozšířit a udržet se co nejdelší dobu tak, aby záměr vytvořený úkolem, např. předat odpovídající informaci, mohl čelit rozptylujícím vlivům.

Tento výchozí prvotní sémantický záznam vzniká simultánně z určitých elementů vyjádření (sdělení, informace) a vztahů mezi nimi podle smyslového schématu jako výsledku myšlenkových operací a strategií v permanentní subjekt-objektové interakci. Má charakter omezeného, nerozvinutého vnitřního řečového vyjádření.

Upřesnění smyslového schématu pomocí tzv. sémantických typizátorů (např. situace, intonace, kontext atd.) vede ke vzniku druhotného sémantického záznamu připraveného pro psychosémiotickou transformaci v sukcesivně se rozvíjející hloubkově syntaktickou strukturu, kde se již uplatňují syntaktická pravidla, nikoliv sémantická pravidla. Jak jsme již uvedli, mechanismem, který tuto transformaci uskutečňuje, je vnitřní řeč.

Ve všech uvedených etapách formování expresivního řečového projevu se vedle cíle, úkolu a plánu řečové činnosti také uplatňuje séman-

tická paměť, operativní paměť a složitý program myšlenkových strategií umožňující nejen upřesnění smyslu budoucího expresivního řečového vyjádření, ale současně také brzdící tzv. boční asociace a „vybírající“ takové řečové formulace, které odpovídají aktuálnímu cíli a úkolu.

Jako programu myšlenkových strategií se používá jednak těch, které byly vypracovány v minulých situacích, kde se osvědčily, a jednak těch programů, které se nově konstituují v procesu orientace, explorace, poznávání a hodnocení konkrétní situace, v níž se subjekt nachází a na kterou aktivně působí.

Zvláštností rozvinutého řečového vyjádření je to, že na jedné straně jako součást komunikačního procesu předává informace a na straně druhé se jeho součástí stává celá soustava vzájemně kauzálně propojujících se vět.

Jak jsme již uvedli, slovo má vedle denotativního významu i konotativní významy. To znamená, že slovo neoznačuje pouze předmět, ale současně se stává důležitým uzlem celé sítě obrazů a slov, které jsou s uzlovými slovy i konotativně spojeny. A to je vlastně jeden z principů, na nichž jsou založena sémantická pole. S jakou pravděpodobností se „vynoří“ z tohoto pole určité slovo, záleží na kontextu, zvyklosti a frekvenci slova ve slovní zásobě mluvčího i percipienta. Slovo také umožňuje rychlou analýzu předmětu, odhalení jeho vlastností, zobecňuje jeho základní charakteristiky a uvádí předmět do složitého systému příčinných vztahů. Současně „zařazuje“ předměty do určitých kategorií. (Další charakteristiky slova, jako např. co je to lexikální funkce, valence slov atd., nejsou náplní této studie.)

V závěru této kapitoly velmi stručně rozebereme problematiku sémantického pole.

Teoriemi pole se v lingvistice zabýval zejména G. S. Ščur (1970). Ve své práci se zabývá problematikou syntaktického pole (tento termín zavedl W. Porzig) a odmítá spekulace těch lingvistů, kteří dávají tomuto termínu jiný smysl, než který původně měl, a zkoumají toto pole jako libovolná spojení lexémů, přičemž abstrahují od jejich konkrétní sémantiky.

Původně se termínem — syntaktické pole — označovalo slovní spojení v syntaktické komplexu, ve kterých zjevně vystupovala do popředí možnost sémantické slučitelnosti komponent.

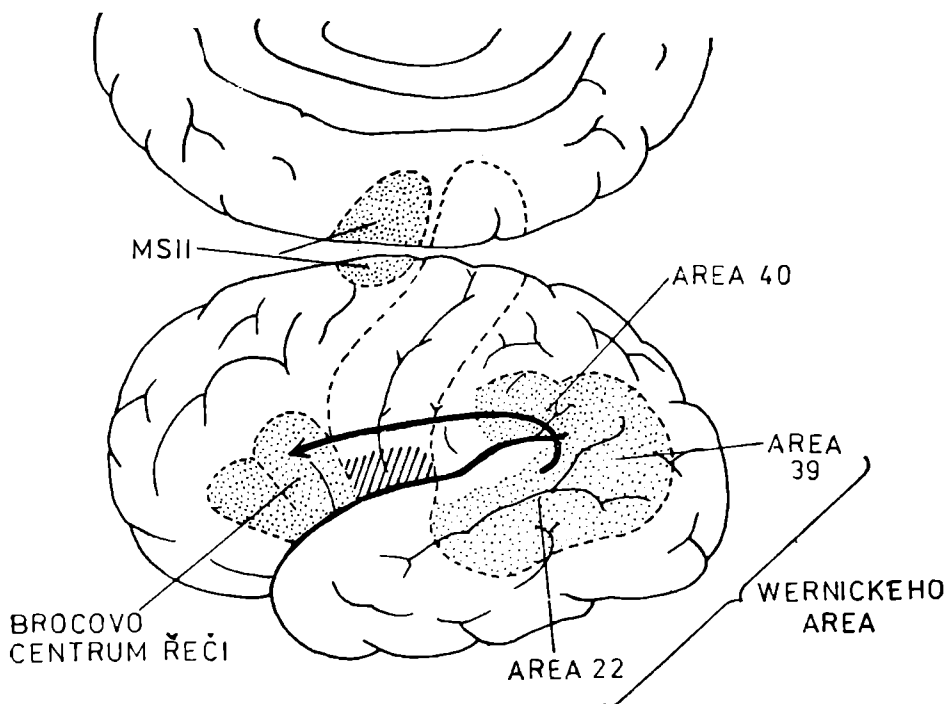
Ščur dále rozebírá koncepcce gramaticko-lexikálních polí (pole početnosti, pole času, modální pole, komparativní pole, pole životnosti versus neživotnosti, ukazovací pole), hovoří o meziúrovňových jevech, mikropolích atd. Pro zájemce z řad odborníků rozebírá i funkčně sémantické pole.

Problematikou sémantického pole se z psycholingvistického hlediska zabývali např. G. Razran (1949, 1950), L. A. Schwarz (1948, 1954), O. S. Vinogradovová (1956), B. F. Riess (1949), C. Osgood (1957, 1959, 1962), A. R. Lurija (1975) a řada dalších.

Na základě vědeckých poznatků výše uvedených autorů a vlastních experimentů jsme v souvislosti s problematikou sémantického pole dospěli k následujícím závěrům. Sémantické voluminální pole (Vašina, L., 1982),

vyčleněné z asociačního prostoru, dáváme v interakčních souvislostech s řadou vnějších i vnitřních determinant do kauzálního vztahu s komunikační činností. V odborné literatuře se doposud jen okrajově objevovaly názory na problematiku relací mezi asociačním prostorem a sémantickým polem, které navíc mnohdy redukovaly sémantické vztahy na asociační vztahy s různou asociační silou. V návaznosti na užívání asociačního experimentu se objevil názor, že tato metoda nejen objektivizuje asociační sílu, ale že s její pomocí lze usuzovat mj. na rozsah sémantického pole. Jsme přesvědčeni, že uvedený názor je mylný, např. i z toho důvodu, že asociačním experimentem nevysvětlíme přítomnost těch prvků dynamického systému, jaký představuje sémantické voluminální pole, mezi nimiž není asociační vztah, ale sémantický vztah.

Různé typy asociačních vztahů (od nejjednodušších, které se rozvíjejí na základě klasického podmíněného reflexu, až po nejsložitější, rozvíjející se v průběhu kognitivní činnosti) v asociačním prostoru, evokovaném nějakým pro subjekt smyslově názorným nebo abstraktně logickým podnětem, se realizují v různých směrech. Je to dáno tím, že v aktualizovaném asociačním prostoru není ještě smyslem ohraničené dominantní sémantické voluminální pole, které se v daném okamžiku teprve konstituuje. Jinak řečeno, asociační prostor se rozvíjí pod vlivem vnějších a vnitřních signálů, které v podobě kódovaných impulsů excitují příslušné mechanismy sémantické paměti (samozřejmě, že podle charakteristik konkrétního podnětu jsou excitovány nejen mechanismy sémantické paměti). Jinak řečeno, aktuálně kódované nervové impulsy excitující pří-





miotické soustavy, potom smysl evokovaný konkrétním motivem a upřesněný záměrem představuje nejobecnější intenci připravovaného sdělení či výpovědi, pro které je třeba psychosémiotickou transformací hledat vyjádření ve významu takových znakových soustav, které jsou adekvátní konkrétnímu obsahu tohoto smyslu. Jedná se o typ sémiotické soustavy, jejíž aktualizace je determinována prostřednictvím smyslu a která má své konkrétní vyjádření v dominantním sémantickém voluminálním poli konstituovaném v procesu této psychosémiotické transformace. Ostatní znakové soustavy jsou přítomny potenciálně, což jim umožňuje eventuálně rozšířit DOSEVOP (jestliže původně dominovala jazyková znaková soustava, podle potřeby a charakteru úkolu může být doplněna chemickou znakovou soustavou, matematickými znaky apod.). V jiném případě se mohou tyto znakové soustavy podílet na konstituování jednoho nebo více tzv. vstřícných (subdominantních) sémantických voluminálních polí (VSUSEVOP). Dominantní a vstřícná pole dávají možnost i sémantické modulaci smyslu, který může být modifikován v důsledku působení měnících se vnějších a vnitřních podmínek na výchozí motiv. Za určitých okolností se dominantní pole rozpadá a novou dominantou se může stát vstřícné subdominantní sémantické voluminální pole.

Sémantická modulace smyslu se vztahuje k sémantickému záznamu, který můžeme charakterizovat jako systém simultánních schémat, jejichž jednotlivé komponenty vstupují do sémantických vztahů. Pro tato schémata jsou charakteristické logicko-sémantické obsahy, které jsou výsledkem konjunkce sémantických rysů. Tyto hloubkové struktury se považují za prvotní oproti hloubkově syntaktickým strukturám. Korespondence mezi těmito strukturami se realizuje prostřednictvím vnitřní řeči. Na této úrovni převládají simultánní postupy. V dalším průběhu, při přechodu k povrchovým strukturám, převažují sukcesivní postupy.

DOSEVOP má charakter horizontálně a hierarchicky vertikálně členěné prostorové matice sítí sémiotických soustav, které sice představují funkční subsystémy, ale nemají charakter autonomních jednotek. Přesto je třeba upozornit, že každá sémantická soustava má odpovídající řád konkrétního uspořádání znaků a svoje zákonitosti, podle kterých je možné vytvořit neomezené množství vztahů mezi znaky téže soustavy nebo znaky více soustav. Pro aktualizaci DOSEVOP je z psycholingvistického hlediska důležitá existence dvou vztahů, a to paradigmatického a syntagmatického. Paradigmatický vztah se realizuje prostřednictvím simultánní analýzy a syntézy, realizace syntagmatického vztahu je zabezpečena prostřednictvím sukcesivní analýzy a syntézy. V systému se paradigmatické a syntagmatické vztahy mnohdy vzájemně prolínají a vytvářejí složitou síť.

DOSEVOP se skládá z ústřední části a z komplementární (kontaktové) části. Ústřední část původního, motivem evokovaného a psychosémioticky transformovaného smyslu má rozhodující úlohu při předávání impulsů pro kontaktovou část, která je v interakci s jedním nebo více VSUSEVOP. Impuls pro tento proces, který může mít dvojitý charakter, dává měnícími se vnějšími a vnitřními podněty variovaný motiv a záměr. V prvním případě se DOSEVOP může rozpadnout, přičemž jeho segmenty mohou



vstoupit do jednoho nebo více VSUSEVOP, původní dominantní varianta tak zaniká a dává předpoklad pro vznik nové. Druhým případem je možnost vstupu segmentů VSUSEVOP do původního DOSEVOP v různých rovinách současně, a tím se modifikuje původní varianta tak, že umožňuje v nové situaci adekvátní subjekt-objektovou interakci. V obou případech se nejedná o pouhou reprojekci původního systému, ale o zcela novou kvalitu. Celý proces má velký význam pro formování kontinuitního sdělení či výpovědi.

Zamyslíme-li se nad významy znaků v různých sémiotických soustavách, potom musíme souhlasit s J. Horeckým (1978), který uvádí, že tyto významy jsou výsledkem mj. konjunkcí sémantických rysů, které tvoří obsah příslušných znaků. Domníváme se, že tyto sémantické rysy, které jsou v konkrétním DOSEVOP součástí jeho ústřední části, mají především denotativní, signifikantní a komunikativní funkci. Jsou podmíněny individuálními zkušenostmi a historickými zkušenostmi lidstva. Sémantické rysy komplementární části DOSEVOP se vyznačují labilitou, jsou podmíněny především situačně, váží se s novými podněty a mají především funkci konotativní a transformační. Svou koncovou pozicí umožňují kontaktování se VSUSEVOP. Je samozřejmé, že jeden smysl či jedno DOSEVOP nevyčerpává myšlenkovou činnost. V závislosti na proměných vnějších a vnitřních podmínek působících na subjekt v čase  $t$  a v závislosti na přepojování zaměřenosti osobnosti se může stejným způsobem, jaký jsme popsali výše, evokovat jiný smysl a konstituovat jiné DOSEVOP. Dosavadní DOSEVOP potom ztrácí pro subjekt na významu a jako celek se rozpadá. Přičemž jeho části mohou být zachovány a eventuálně se snadněji mohou zapojovat do jiného DOSEVOP vzniklého na podkladě nového evokovaného smyslu. Pro tuto skutečnost svědčí i ten fakt, že za určitých podmínek mohou být denotace identické, ale smysl různý.

Ve svých experimentech jsme se také snažili odhalit neuropsychologickou charakteristiku vzniku DOSEVOP v čase  $t$ . Vyšli jsme z existence postupné třístupňové transformace a modulace původních vstupních signálů (např. zrakových), jejichž energie je v procesu nervového odrazu zakódována prostřednictvím akčních potenciálů nervových vláken do časoprostorového kontinua synaptických potenciálů. Nedílnou součástí třístupňové modulace je tzv. rychlá nivelační dráha — viz obrázek na straně 96. (Bližší podrobnosti viz Vašina, 1981.)

